

Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

51-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

Шароф Рашидов. Дил амри. Қисса 3
Ҳусниддин Шарипов. Жонажоним ҳаёт. Шеърлар . . . 127
Шукур Холмирзаев. Қил кўприк. Роман. Давоми 133

ПУБЛИЦИСТИКА

Рўзмат Ғойибов. Қўриқ воҳа истиқболи 164

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Наим Каримов. Теранлик 176

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Адиб Собир Термизий 178
Залилий 180
Муҳаммад Али. Шоир ҳақида бир оғиз сўз 181
Галактион Табидзе. Тегирмон тошлари 182
Раззоқ Абдурашид. Навқирон шеърият 183

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ўткир Ҳошимов, Умарали Норматов. Қалб инқилоби 185
Омон Матжон. Бор бўл, ёруғ безовталик 194
Норбой Худойберганов. Қаҳрамоннинг маънавий олами . . . 199

ГУЛҚАЙЧИ

Мейлибек Норбоев. Хонанда 205
Конвертларни қайчилаганда 205
Маданий ҳаёт 206
Адабий журналлар ноябрь ойида 207

www.ziyouz.com kutubxonasi

Норбой Худойберганов

ҚАҲРАМОННИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ

Кимдир бадиий асарни эрмак учун, кимдир шунчаки вақтини ўтказиш учун, кимдир ўзини маданиятли қилиб кўрсатиш учун ўқийди, лекин кўпчилик ўқувчилар ҳар бир шеър ёки ҳикоя, қисса ёхуд романдан битмас-туганмас завқ-шавқ, маънавий мадад, ғоявий-бадиий сабоқ олиб, ўзининг онгу тафаккурини бойитишга, ижтимоий-маънавий тараққиётнинг ғоятда муҳим, долзарб муаммоларини ҳал қилишга интилади. Шунинг учун ҳар бир ёзувчи ўзининг халқимиз, эл-юртимиз ва партиямиз олдидаги муқаддас бурчини қойиллатиб ўринлатиш учун фақат етук, баркамол, ҳаққоний асарларни яратишга, замондошларимизнинг барча жабҳаларда кўрсатаётган мислсиз матонатларини, уларнинг мураккаб, зиддиятли туйғулари, кечинмаларини рўйи рост ёритишга эришмоғи даркорки, бу реал воқелигимиз тақозосидир. Зотан, тажрибали адибларгина эмас, балки ёш ёзувчиларимиз ҳам ижодий фаоллик билан қалам тебратиб, ижтимоий-маънавий тараққиётга сезиларли таъсир кўрсатадиган даражага муттасил кўтарилиб бормоқдалар. Нагижада эришилган муваффақиятларни мустаҳкамлаб, йўл қўйилаётган нуқсонларни бартараф этишга қаратилган ҳаракат тобора авж олмоқда. Мана шу ҳаракатга қўшилиб, мен тўрт қисса ҳақидаги мулоҳазаларим, кузатишларимни ўртага ташламоқчиман. Гап Саъдулла Сиёевнинг «Яхшиларга ёндошдим», Ғаффор Ҳотамовнинг «Қайтиш», Нусрат Раҳматовнинг «Дашт», Норқул Ҳайитқуловнинг «Томчи» қиссалари тўғрисида кетаяпти. Үш

Бу қиссаларнинг муаллифлари, табиийки, бир хил савияда эмас. Саъдулла Сиёев бир неча йиллардан бери ҳажвчи ижодкор сифатида ишламоқда, у кулгини қурол қилиб олиб, ўқувчиларнинг дардига малҳам топиб бериш борасида муайян натижаларни қўлга киритган, Ғаффор Ҳотамов кўпроқ ҳикоячиликда ўз қаламини синаб келаяпти. Нусрат Раҳматов билан Норқул Ҳайитқуловлар анчадан бери асосан очеркчилик билан шуғулланаяптилар. Кўраяпсизки, улар ижод бобида анча-мунча тажриба тўплаган, бадиий-эстетик савияси, диди кундан-кунга ўсиб бораётган талабчан ўқувчилар қалбини тўлқинлантириб, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини бойитадиган, дарду ҳасратларига малҳам бўладиган асар яратмасдан ижодий муваффақият ҳақида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмаслигини яхши билишади. Хўш, шу нуқтаи назардан қараганда бу ёзувчиларнинг мазкур қиссалари бизни қаноатлантирадими? Уларда бугунги ижтимоий-маънавий тараққиётнинг муҳим масалалари чуқур, ҳаққоний ёритилганми? Қандай образлар кашф этилиб, улар орқали давр ва замон руҳи қандай ифодаланган? Нималари билан эътибору ишончимизни қозонади, нималари билан баҳсларга даъват этиб, нималари эътироз туғдиради?

Шу саволларга жавоб топиш мақсадида тўрт қисса билан яқиндан танишиб чиқарканмиз, биринчи навбатда уларнинг қаҳрамонлари асосан ёш замондошларимиз, муаллифларнинг тенгдошлари эканлигини кўрамиз, бу ҳол ушбу асарлар ҳаётий заминга эга эканлигидан далолат беради.

Диққат қилинг: «Яхшиларга ёндошдим»даги Шавкат катта корхона раҳбарларидан бирининг фарзанди. Ўнинчини амал-тақал қилиб битирган. Бир неча институтларга эгри-бугри йўллар билан кириб чиққан, бироқ олий маълумот ололмаган. Ўзига ўхшаш ишёқмаслар, такасалтанглар билан кайф-сафо қилишдан бошқа нарсани билмайди. Меҳнатсиз яшаб, даврон суришга шу даражада берилиб кетганки, оқибатда безорилик қилиб, текканга тегиб, тегманганга тош отишни одатдаги фаолиятга айлантиради. Буни Шавкатнинг ўзи эътироф этади: «Милицияхонага бораверіб, кўзимиз пишиб кетган. Тўйга боргандай бемалол кириб бордик».

Қиссада Шавкат ўз ўртоқлари билан милицияхонага неча бор тўйхонага боргандай ташриф буюргани аниқ айтилмайди, лекин уларнинг охирги ташрифига алоҳида тўхтаб ўтилади. Нима учун? Чунки, бундан кейин Шавкат ҳаётида жуда кескин бурилиш рўй бергани маълум қилинади. Хўш, кескин бурилиш қандай қилиб, нимани таъсирида рўй берибди?

Муаллиф таъкидига қараганда Шавкат ўз ҳамтовоқлари билан ресторанда кайф қилиб чиққандан кейин меҳмонхонага бориб қолибди ва у ерда бир гўзал жувонга шилқимлик қилибди, пировардида ўша аёлдан қуйидаги сўзларни эшитибди: «Сен эркакмисан?! Путинг айри, бошинг думалоқ бўлсайла эркак бўлиб қоласанми? Сен эркак эмас, эркакка пародиясан! Бизнинг чўлда сендақа хезимкашларнинг бир бойламига бир боғ пиёз ҳам бермайди!.. «Ну погоди»даги бўрига ўхшамай ўл!»

Саъдулла Сиёев, бу сўзлар қаҳрамоннинг эт-этидан ўтиб кетди, она сутини оғзига келтиргандай таъсир кўрсатди деб, оқибатда қуйидагича вазият вужудга келганлигини уқтиради: «Дадам ишга кетди. Юзтубан ётиб олдим. Меҳмонхонадаги полвон хотинни ўйлайман, капитанни ўйлайман. Гўё иккови икки биқинимга мушт туширгандай бўлади. Ростданам «Ну погоди»даги бўрига ўхшайманми? Бир боғ пиёзчалик қадрим йўқми? Капитан айтмоқчи, беюз, беандиша, бебурдманми? Нега шунақаман?».

Мана энди шу бебурд, беюз, беандиша йигит бундай қарорга келади: «Бир

www.ziyouz.com kutubxonasi

тўхтамга келдим. Кетаман! Хоразмга кетаман. Авазбекларникида ижара турадиган хоразмлик болалар оғизлари бўшаса, Туямўйинни мақташади. Шу ёққа кетаман».

Қиссада Шавкатнинг ҳақиқатан ҳам Туямўйинга кетгани ва бир йил ичида унинг чинакам инсон бўлиб қайта тарбияланган, замонамиз қаҳрамонлари сафига қўшилгани сўзланади. Бу ҳақда қаҳрамоннинг тилидан шундай дейилади: «Тошкентдан қайтаяпман. Бир йил деганда уйга энди боришим. Бултур Питнакка биринчи келганимда сарсон йўловчидай лол эдим, карахт эдим. Олдинда мени нима кутишини ҳам билмасдим. Энди маъшуқасидан тўйга розилик олган ошиқ йигитдай сармастман. Биламан, Питнакда мени иссиқ ўрним, тайинлик ишим, Оллоназардай, Аҳмаджондай дўстларим кутиб туришибди».

Бу сўзлар самимий айтилган, Шавкат бир йилдаёқ чин инсон бўлиб қайтадан туғилган, деб тасаввур қилайлик, бироқ унинг чин инсон бўлиб қайтадан туғилиши ҳаққоний кўрсатилганми, қаҳрамон ҳаётидаги бурилиш асосланганми?

Афсуски, Шавкатнинг Туямўйинда ишлагани, у ерда дастлаб қийналгани, лекин бора-бора мавжуд тўсиқларни енгиб, меҳнатда чиниққани, ўз вазифасини сидқидилдан моҳирона адо этиб, илғорларга тенглашгани, Гавҳар исмли қизни севиб қолгани, бебурдлик, беандишалик, беюзликдан тез вақт ичида батамом халос бўлгани фақат айтиб, изоҳлаб, тавсифлаб берилади, бадиий таҳлил орқали қалбларни тўлқинлантирувчи, ғоятда таъсирчан, ҳаётий, заррача шубҳалантирмайдиган манзараларда кўрсатилмайди. Шунинг учун ўта салбий тип сифатида таърифланиб, бебурдлик, беандишалик, беюзликда анча-мунча безорилардан ўзиб кетган, нуқул ота-онасининг ҳисобига кайфу сафо, айшу ишратини суриб юрган такасалтанг, ишёқмас йигитнинг бир «юмалаб» ижобий қаҳрамон даражасига кўтарилишига ишонмайсиз. Ишонтирмайдиган яна бир ҳолат мавжуд: «Шундай қилиб, мана, туямўйинлик бўлиб ўтирибман. Кичик поччам айтмоқчи, ўзимни излаб юрибман. Поччам мактабда ўқитувчи, адабиётдан дарс беради. У киши ҳар сафар менинг ғалвали саргузаштларимни кўрганда Навоийни сал ўзгартириб: «Эл нетиб топкай сениким, сен ўзингни топмасанг» деб шеър ўқиб қўярди. Мен ҳам ўзимни, ўзлигимни топа билармиканман? Тополмасам керак. Нега десангиз, менда ирода йўқ. Иродаси йўқ одам ўзини қандай топарди?»

Агар шу рост бўлса, чиндан ҳам Шавкатда ирода бўлмаса, у қандай қилиб бирданига Хоразмдаги қурилишга борди? Қандай қилиб ўз характери, ўз тақдири, ўз ҳаётини ўзгартирди? Қандай қилиб ўзидаги дарду балолар, «касал»лардан қутулди? Ахир, бебурдлик, ялқовлик балосидан, кайфу сафо, айшу ишрат деган дарддан тозаланиб, инсоннинг янгидан туғилиши учун биринчи навбатда жуда кучли ирода керакмасми?!

Кўринаяптики, Шавкатнинг тезда ўз дардига шифо топиб, бутун маънавияти, руҳиятини барча маразлардан тозалагани бадиий жиҳатдан исботланмаган. Ҳа, инсон характери, ҳаётий мавзу, муаммоларни чуқур ёритиб, уларни бадиий ишонтириш кучи билан кўрсатиш, реал воқеликдаги ўсиш-ўзгаришларни юксак маҳорат билан далиллаб тасвирлаш тўғрисида сўз кетаяпти. Чунки, турмушнинг ўзида ёмонларнинг ўзгариб яхшилар сафига қўшилишини, аксинча, яхшиларнинг салбийлашиб кетишини ҳеч ким инкор этолмайди. Ижобий шахсларда салбий хусусиятлар, ёмон одамларда муайян фазилатлар аралаш-қуралаш бўлиб кетиши ҳам ҳаммага аён, бироқ инсоннинг интим ва ижтимоий фаолиятида, умуман, табиатида, реал борлиқда нималар туғилиб, авж олмасин, ўсиб равнақ топмасин, нималар инқирозга юз тутиб, нималар бартараф этилмасин, ҳар қандай ўзгаришлар, бурилишлар рўй бермасин — барча-барчасининг ўз сабаблари, асослари, заминлари бўладики, буларнинг моҳияти мавжуд мураккабликлари, чигалликлари, зиддиятлари билан ёритилмаса, адолат ва ҳақиқатни аниқлаш асло мумкин эмас.

«Яхшиларга ёндошдим» қиссасида масаланинг шу жиҳатига етарли даражада эътибор берилмайди. Унда Шавкат меҳмонхонада тасодифан учраб қолган бир полвон аёлдан дакки егандан кейин Туямўйинга жўнаб кетди, деб айтилади, таъкидланади, уқтирилади. Туямўйинда яхши одамлар билан бирга яшаб, меҳнат қилиб, яхшиларга қўшилди, замон қаҳрамонлари сафидан ўрин олди, деб айтилади, уқтирилади. Лекин шунинг ўзигина етарли эмас. Айтилган, уқтирилган фикрлар, мулоҳазалар, кузатишлар ҳаётни тадқиқ этишга уланиб кетиши керак. Тўғрироғи, ғоя образнинг жонию қонига айланмаса, бадиийлик тўғрисида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас.

Шу жиҳатдан қараганда Ғаффор Ҳотамовнинг «Қайтиш» қиссасида бир қанча хусусиятларни кўрамиз. Асарнинг биринчи саҳифалариданоқ қалбларимизни ташвишу ҳаяжонга тўлдирувчи драматик лавҳалар яратилиб, ёш олимнинг Бекобод металлургия комбинатини қайта қуриш, реконструкция қилишга бағишланган кандидатлик диссертациясининг қизғин муҳокамаси муваффақиятсиз якунлангани, бу қаҳрамон руҳий оламида кучли бўронлар, хилма-хил «ағдар-тўнтар»лар келтириб чиқаргани ошкор этилади. Англашиладики, кандидатлик диссертацияси жиддий илмий кузатишлар, ҳукм-хулосаларни ўз ичига қамраб олади, лекин унинг асл моҳияти бутунлай четда қолиб, айрим нуқсонлари бўрттирилиб, қўлга киритилган натижалар йўққа чиқарилади. Чунки, илмий ишни ёзган ёш олим Акрамни, айниқса, унинг илмий раҳбарини ёқтиришмайди. Илмий раҳбари катта истеъдод эгаси бўлиб, жуда салмоқли ютуқларни қўлга киритаётганлиги учун ёқтиришмайди, шогирдни, устоз анъаналарини ривожлантираётгани учун ёқтиришмайди, оқибатда ноҳақлик билан адолат, истеъдод билан қобилиятсизлик, янгилик билан эскилик, яхшилик, эзгулик, ҳалоллик билан ифлослик, ҳаромлик, виждонсизлик ўртасидаги кураш юзага келади.

Борди-ю, фавқулодда шиддат билан бошланган бу кураш қандай давом эттирилгани, унда қайси томон нима учун устун келиб, ғолиб чиққани, қайси томон нима сабабдан муваффақиятсизликка юз тутгани мантиқий изчиллик билан чуқур

www.ziyouz.com kutubxonasi

тадқиқ этилиб, қаҳрамонлар руҳий олами, ички дунёсида рўй берган хилма-хил ўзгаришлар чуқур ёритилса, балки янги, оригинал типлар, ҳаққоний образлар яратилармиди, деб қоласиз. Афсуски, Ғаффор Ҳотамов қаҳрамоннинг олимлик соҳасидаги тўқнашувларини бирданига тўхтатиб қўйиб, бутун диққат-эътиборимизни унинг интим муносабатларига қаратади. Тўғри, бу муносабатларнинг тасвирида ҳалоллик билан виждонсизлик, ифлослик, маънавий мусаффолик, соғломлик билан қабиҳлик ўртасидаги тўқнашувлар етакчи ўринни эгаллайди. Агар бу тўқнашувларга Акрамнинг илм соҳасидаги изланишлари, курашлари, олишув-тортишувлари қўшилиб, чатишиб кетгандан кейин пайдо бўлган зиддиятлар, мураккабликлар, чигалликлар қаламга олинса, қиссадаги драматизм кучайиб, чинакам бадиий кашфиёт учун қулай имкониятлар туғилармиди, деб қоласиз. Ахир, асарнинг дастлабки бобларида Акрамнинг ҳузур-ҳаловатдан, ҳатто муҳаббат лаззатларидан воз кечиб, ўзини илмга бағишлагани, жуда муҳим ишларни амалга оширгани, обдан қийналгани аммо қалбга севинч учқунларини олиб кирадиган натижаларни қўлга киритгани, истеъдодли, изланувчан, заҳматкаш олим бўлиб етишишига умид туғдиргани таъсирчан манзараларда ифодаланади-ку! Ахир, муаллиф ўз қаҳрамонининг мухолифлари билан биринчи тўқнашувда мағлуб бўлгани, аммо келажакда ғолиб чиқишига, ўзлигини кўрсатишга қодир эканлигига маълум даражада ишонтиради-ку!

Хуллас, Акрамнинг ижодий фаолиятидаги зиддиятлар, мураккабликлар, курашларнинг чуқур ёритилмагани учун унинг характери тўлақонли, ҳаққоний, теран ва оригинал бўлиб гавдаланмайди. Бундан ташқари, ёш ёзувчи қаҳрамоннинг интим муносабатларини қаламга олиш жараёнида ўзи сезиб-сезмасдан, билиб-билмасдан диққат марказига Акрамни эмас, маъшуқаси Хосиятни олиб чиқади. Шундай вазият пайдо бўладики, Акрам кўпроқ рўй бераётган воқеаларнинг қатнашчиси, иштирокчиси эмас, балки кузатувчиси сифатида майдонга чиқади, фақат айрим ҳоллардагина ўз фикрлари, эътиқоди, характери, қиёфаси билан ўзгалардан ажралиб турадиган шахс-тарзида ҳаракат қилади, унинг севгилиси Хосият эса моҳият эътибори билан асар бош қаҳрамонига айланади. Майли, Хосият бош қаҳрамон бўлсин, эътироз билдиришнинг ҳожати йўқ, лекин Акрам кўпинча сояда қолади. Борди-ю, унинг характери, тақдирига оид воқеалар бевосита тадқиқ этилганда, бу ёш олим ва унинг севгилиси образлари янада оригиналроқ, ҳаққонийроқ, тўлақонлироқ даражага кўтарилиши мумкин эди. Шунга қарамасдан, «Қайтиш» қиссаси анча қизиқиш билан ўқилади, унда кўтарилган ахлоқий муаммолар муҳим аҳамият касб этадики, бу Хосият образининг анча ҳаётий ва таъсирчан чиққанлиги билан изоҳланади.

Хўш, Хосият образининг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги нималарда кўринади?

Гап шундаки, Ғаффор Ҳотамов ўз қаҳрамони бошига тушган ташвишлар, ҳар хил савдоларни жуда ачиниб тасвирлайди, унинг қайғу-аламлари, ғам-ғуссаларига шерик бўлганлигини махсус шарҳларсиз англатиб боради, айни чоқда нимани маъқулламаса, ёқтирмаса, шуни ҳам табиий равишда кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Энг муҳими, Хосиятнинг қэндай хусусиятларга эга эканлигини воқеалар ривожи, ҳаёт оқимидан келтириб чиқаришга ёш ёзувчи қиссанинг кўп ўринларида муваффақ бўлади. Чунки, Хосият институтни битириб, Наманғандаги магазинлардан бирида дастлаб сотувчи, сўнгра мудир бўлиб ишлаб юриб, инсон қадр-қимматини фақат пул, бойлик билан белгилайдиган ифлос, чиркин дунё қаърига чўкиб бораётганлигининг сабабларини тўғри илғаб олади. Шунга урғу берадики, табиат томонидан бўлакча ҳусн, латофат, назокат билан тақдирланган бу қизда шон-шуҳратга, ўйин-кулгига ўчлик хусусияти тобора кучайиб, кенг қулоч ёзиб, бора-бора уни бутунлай домига тортиб кетади. Аммо шон-шуҳрат, ўйин-кулги, маишат инсонни бузуқлик кўчасига олиб борадими? Умуман яйраб-яшнаб юришни қоралаш керакми? Йўқ, ўйнаб кулиш, яйраб-яшнаб юриш билан даврон суриш, вақтни ўйин-кулги билан ўтказишнинг фарқи бор. Борди-ю, пайтида пешона терини тўкиб, заҳмат чекиб, ўз бурчи, вазифасини муваффақиятли ўтаган ҳар бир одам маълум бир вақтни ўйин-кулги, хурсандчилик билан ўтказишга ҳақлидир, лекин бу нарса яшаш шартига айлантирилса, меҳнат қилмасдан, заҳмат чекмасдан яйраб-яшнаб даврон суришга ружу қўйилса, шодлик, хурсандчилик ҳалол, мусаффо манбадан келиб чиқмаса, нуқул ҳаромлик, ифлослик, қабиҳликка, ҳиёнатга асосланса, буни қўллаб-қувватлаш асло мумкин эмаски, «Қайтиш»да вазиятнинг шу жиҳатини Хосият яхши тушунади. Тушунади-ю, бироқ беғубор, пок бўлиб яшаш, виждонан турмуш кечиришга бир неча бор уриниб кўради-да, муттасил равишда изчил кураш олиб боролмасдан мағлубиятга учрайди, вақтинчалик кайфу сафо, айш эвазига номуси, қизлик иффатини қурбон қилади. Муаллиф бу билан қаноатланмасдан шундай вазиятни юзага келтирадики, пировардида Хосият машинага урилиб кетиб, қаттиқ жароҳатланади, ногирон бўлиб қоладики, қаҳрамоннинг бундай «жазоланиши» етарли даражада исботланмаган, кўпроқ тасодифан рўй бергандай таассурот туғдиради. Тўғри, қаҳрамон ўзининг маънавий жирканч, даҳшатли, ифлос муҳитга тушганини обдан англаб етгандан кейин довдираб, ўзини йўқотиб қўяди, худди шундай ҳолатда маънавий — руҳий инқироз жисмоний ҳалокатга олиб келиши мумкин, деган фикр ифодаланаяптики, бунинг ҳаёт ҳақиқатига қисман мос келишини эътироф этмоқ даркор. Аслида эса «Қайтиш»даги Хосият қизлик назокати, латофати, ҳалоллигидан ажралиб, даҳшатли фожиага юз тутган эдики, бунинг устига уни ногирон қилиш ортиқчадир. Ҳатто шуни айтиш керакки, қаҳрамоннинг ногирон бўлиши унинг руҳий — маънавий жиҳатдан эзилиши, қийналиши, тўлғонишини ўта таъсирчан қилиб чуқур ёритишга ҳалақит беради. Қизнинг ҳалокат ёқасига келиб қолгани табиий равишда ёритилганда, қаҳрамон характери янада ҳаққонийроқ, тўлақонлироқ бўлиб чиқарди. Ҳозирча Хосият ва Акрамнинг руҳий оламидаги хилма-хил ўзгаришлар, «ағдар-тўнтар»лар, руҳий бўронлар аксари

www.ziyouz.com kutubxonasi

муаллиф «буйруғи»га кўра рўй бераётгандай таассурот туғилади. Бу образларни Ғаффор Ҳотамовнинг ижодий кашфиёти деб айтиш қийин. Негаки, қаҳрамонлардаги дарду ташвишлар, изланиш — интилишлар, кечинмалар, ички тўлғонишлар руҳий ўсиш-ўзгаришларнинг айрим жиҳатлари, айрим қирралари, аломатларигина ёритилади, холос. Гап қиссани «семиртириб» ҳажмини ошириш, «резинкадек чўзиш» ва шу билан қаҳрамонлар ҳаёти, фаолиятига оид воқеалар, фактларни батафсил баён этиш тўғрисида эмас, балки тасвир, образ яратиш воситаларидаги маънолар, фикрларнинг салмоқли, «тиғиз» бўлиши ҳақида кетаяпти.

Ғаффор Ҳотамов айрим шахслар енгил, осон йўллар билан юзага чиқарилган ҳузур-ҳаловатнинг оқибати яхшилик билан якунланмаслигини кўра-била туриб, маънавий чиркинлик, руҳий инқироз сари қадам ташлайдилар, бироқ бари бир фожиа, ҳалокатдан қочиб қутулолмайдилар, деган фикрни Хосият характерига сингдириб юборади. Шу фикрни ифодалашга қаратилган мана бу парчани ўқиб чиқайлик: «Балиқчининг тўридан қутулган балиқ жон ҳолатда сувга қандай шўнғиса, Хосият ҳам топар-тутарларига ҳаволи, бошқа ҳеч нимани бир пақирга олмайдиган мана шу тоифага — ўзи кўниккан оламга сингиб кетишга ҳаракат қилди. Фақат бағрида зирапчанинг ўрнидайгина бир жойига игна санчилгандай бўлди».

Қаранг-а, қалбининг зирапчадай жойига игна санчилгандай оғрийди. Чунки, бошқа жойларини ғирромлик, ифлослик, ҳаромликдан ҳосил қилинган кайф-сафога интилиш эгаллаб олган. Қиссада қаҳрамон ички дунёсидаги соф туйғулар, мусаффо кечинмаларнинг ўз ўрнини қора ниятлар, қора кучларга қандай бўшатиб бераётгани синчковлик билан кузатилади:

Хосиятнинг олғирлар, муттаҳамлар дунёсини бир неча бор тарк этишга уриниб кўргани, лекин ҳаммавақт шон-шуҳрат, ҳузур-ҳаловат, кайфу сафодан воз кечолмасдан эзгу ниятини амалга оширолмагани, айни чоқда дилида қандайдир соф, ҳалол, туйғу сўниб, гоҳ мавж уриб тургани муттасил равишда кўрсатиб борилади. Шу туфайли қаҳрамоннинг маънавий чиркинлик қаърига чўкиб кетаётганлигини, аммо ҳали ўзида инсоний туйғуларни сақлаб қолганлигини ҳис қилиб, гоҳ ачинасиз, гоҳ нафратланасиз. Хосиятга ўхшаш айрим қизлар ҳам ўйнаб қулиш эвазига ўзларидаги энг гўзал туйғуларни қурбон қилишадики, уларнинг фожиасини муаллиф қуйидагича изоҳлайди: «Циркдаги ёқимтой айиқчаларга ўхшашади-я. Улар-ку, ўйнатувчининг қамчинидан чўчишади. Йўғ-ўқ, гап қамчинда ҳам эмас. Шўрликлар ширинликка ўч. Шунга ўрганишган-да. Булар-чи? Адҳам Воҳидовичга мунчалар истиғно қилишмаса? Унинг эркалатишига, бир оғиз ширин сўзига бунчалар маҳтал бўлишмаса?» Тўғри, дугоналаридан фарқли ўлароқ, Хосият қандай дардга чалинганини билади, давосини излаб топиш учун бир-икки бор уриниб кўради-ю, астойдил курашишга қодир эмаслигини англаб, мағлуб бўлади. Адҳам Воҳидович анойи мухолифлардан эмас! У Хосиятнинг шон-шуҳратга, даврон суришга мойиллигини тезда сезиб олади-да, бутун маҳоратини ишга солиб, қизни ўз қўғирчоғига айлантиради. Қиссадан англашиладики, Адҳам Воҳидович қинғир-қийшиқ йўллар билан район матлубот жамиятига бошлиқ бўлиб олган, беқиёс бойлик, пул тўплаган, қора ниятларини юзага чиқариш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган одам. У Хосиятни батамом ўзига тобе қилиб, гаҳ деганда қўлига қўндириш учун у мудирлик қилаётган бўлимда усталик билан камоматни келтириб чиқариб, қизни қамоқ жазоси билан қўрқитади ва пировардида ниятига эришади-ку!

Бу шахснинг ўз қилмиш-қидирмишлари, найрангларини моҳирона яшириб юриши, ўзлигини ниқоблаб яшаши ишонарли чизилган, лекин Адҳам Воҳидович фақат баъзи ўринлардагина ўзига хос такрорланмас хусусиятлари, индивидуал қиёфаси билан кўзга ташланади, холос. Аксари ҳолларда у муаллиф фикри, мақсади, ниятини ифодаловчи воситага айланади, ўз характер мантиқи, ҳаёт мантиқига мувофиқ ҳаракат қилмайди. Ахир, Адҳам Воҳидович қанчалик ифлос, қабиҳ тип бўлмасин, у биз билан бирга яшаб турган одам-ку! Жуда оз бўлса ҳам унда инсонийлик хусусиятлари, қандайдир фазилатлар топилмайдими! Асарда эса Адҳам Воҳидович асосан қора бўёққа чапланиб, ўта салбийлаштирилган ҳолда тавсифланган. Пировардида унинг меҳмонхонадаги Хосиятнинг номерига кириб, айш-ишрат қилиши, шарманда-ю, шармисор бўлиши, Акрам томонидан калтакланиши кўпроқ воқеалар ривожи, ҳаёт тақозосига кўра эмас, балки муаллиф истагига мувофиқ рўй берганга ўхшайди. Борди-ю, Адҳам Воҳидович ўз характери мантиқига мувофиқ фаолият кўрсатиб, ўз ихтиёри билан иш олиб борганда, қиссада тасвирлангандек, жиддий олишувларсиз, тезда ва осон таслим бўлмасди.

«Яхшиларга ёндошдим», «Қайтиш», «Томчи», «Дашт» қиссаларида ёрқин образлар яратиб, ҳозирги замон руҳини ифодалашга, жуда ўткир муаммоларни кўтариб чиқишга интилиш сезилади. Бу асарларнинг айрим саҳифаларида ўзларидаги нўноқлик, ишёқмаслик, меҳнатсиз роҳат кўриш, даврон суриш каби «касал»лардан қутулиб, пешона тери билан яшашга, ўз тақдирини ҳам, ижтимоий ҳаётни ҳам коммунистик эътиқод, инсонийлик, адолат ва ҳақиқат асосига ўзгартиришга ҳаракат қилаётган ёшларни кўргандай бўламиз. Ҳа, фақат кўргандай бўламиз. Афсуски, улардаги ёш қаҳрамонларнинг қандай ишларни ўринлатиб, нималарга эришгани, кимларни енгиб, кимларни мағлубиятга учратгани характер мантиғи, реал воқелик тақозосига мувофиқ эмас, балки муаллифларнинг истагига кўра олдиндан белгилаб аниқлаб қўйилганга ўхшайди.

Такрор айтамиз: ниманидир айтиш, ижодда тасдиқлаш, ёки инкор қилишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ана шу фикр, ғоявий ниятнинг асл мағзи, моҳиятини ҳаққоний, таъсирчан образларда ёрита олган ижодкоргина ҳақиқий санъаткор даражасига кўтарилади. «Дашт» билан «Томчи»да ҳам бу талаб эътибордан бир мунча четда қолган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Биринчи қиссанинг қаҳрамони партия сафидан ўчирилгани учун, иккинчисиники эса ўз ихтиёри, қалб даъвати билан чўлга келди, дейилади-да, шу билан бу гапга нуқта қўйилади, фикр давом эттирилмайди. Лекин «Дашт»даги Тельман нима учун Жиззах даштини танлайди? Нега энди Қарши чўлига ёки Туямўйинга эмас, худди шу ерга отланади? Бу муаммолигича қолаверади. Яна шуниси борки, Тельман ўзини партия сафидан нотўғри ўчиоилган, деб ҳисоблайди. Агар шундай бўлса, нима учун ўзининг ҳақлигини исботлаш учун курашмайди? Ахир, қаҳрамон «тўғри, хатоларим бор. Аммо шунчалик бешафқат бўлиш керакмиди? Йўқ, тақдирга тан бериб, сафдан индамай ўчиб кетаверадиганлардан эмасман!» деб очиқ таъкидлайди-ку! Бироқ бу гап гаплигича қолиб кетаверади. Аслида эса Тельман қалб даъвати, характер мантиқи билан эмас, балки муаллифнинг истагига кўра дастлаб мени ноҳақ жазолаганларга қарши курашаман, дейди-ю, яна ёзувчининг «буйруғи»га мувофиқ курашдан воз кечиб, ўша «буйруққа» биноан чўлга жўнайди. Қаҳрамоннинг бу хатти-ҳаракатини ҳам муаллиф белгилаб берганлиги сезилиб турибди. Хўш, «Дашт» қаҳрамони қайси жинояти учун партия сафидан ўчирилади?

Маълум бўлишича, Тельман қишлоқ хўжалиги институтини тугатиб, дастлаб бригадир, сўнгра агроном, ундан кейин қишлоқ хўжалик бошқармасида ишлайди. Нусрат Раҳматов унинг Баллосон қишлоғида ишлаб юрган кезларда Чаман деган қизни севиб қолгани, қизнинг ота-онаси бунга қарши чиққани, аммо севишганлар хуфёна никоҳдан ўтиб, пировардида бир-бирларига қовушганларини барча тафсилотлари билан баён этади. Аммо буларнинг ҳаммасини таъсирчан манзараларда гавдалантирмайди. Бундан кейин нима бўлади денг? Тельман ўз суюкли Чамани билан яшаб, бахт-саодат нашъасини суради, бир ўғил, бир қиз кўришади, аммо шу алфозда бахтиёр эр Чаман деган бошқа бир жувонни учратиб қолиб, у билан элакишиб кетади, ўз Чаманидан совиб, янги ёр орттиради. Буни қаҳрамон қуйидагича изоҳлайди: «Бошқармага ишга ўтдиму қоғозларга ўралашиб қолдим. Бу вақтда ота-онадан ажралгандим, Чамандан бўлак ҳеч кимим йўқ эди. Унинг колхозга — агрономликка қайтиб келишим борасидаги илтимосларига қулоқ солмадим, Зерикадиган, кўпроқ шаҳарга — ресторанларга тушадиган бўлдим».

Қиссада таъкидланишича, қаҳрамон иккинчи ёрини, иккинчи Чаманини ресторанда учратади. Борди-ю, у ресторанга тушмаса, зерикмаса, биринчи Чамани, биринчи ёри билан яшайверармиди? Ахир, одам ресторанларга тушганда хиёнат кўчасига кириб, оиласини, фарзандлари, севган хотинини унутади, деб фикр юритиш ғалати-ку!

Сирасини айтганда, «Дашт»да Тельман ҳаёти, тақдиридаги кескин ўзгариш, жиддий бурилишни асослайдиган, исботлайдиган бошқа на фактик, на психологик далил бор. Аслида Тельман муаллифнинг ҳоҳиши билан ресторанга боради, ёзувчининг «буйруғи»га мувофиқ янги ёр орттиради, хотини, оиласи, болаларига хиёнат қилади. Ҳаётда, оиласи, бола-чақаси бўла туриб, бошқа бировни севиб қолган кишилар учраб туради. Бироқ инсон ҳаёти, интим дунёсида қандай ўзгариш рўй бермасин, барчасининг ўзига хос замини, жуда мураккаб, ҳатто мантиққа бўйсунмайдиган омиллари бўладики, «Дашт»да масаланинг шу жиҳати ҳисобга олинмайди. Нусрат Раҳматов қаҳрамоннинг ўз Чаманидан юз ўгириб, иккинчи Чаманга кўнгил қўйгани, оиласининг бузилгани, партия сафидан ўчирилгани ва ниҳоят даштга боргани, қаҳрамонларча меҳнат қилиб, пахтадан мўл ҳосил етиштиргани, яна партия сафига қабул қилингани, аввалги хотини томонидан кечирилганини ҳаёт мантиқи, реал воқелик тақозосига мувофиқ чуқур очиб бермайди. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи ўз қаҳрамонининг қандай дардга мубтало бўлганини ўзи белгилайди, унинг тану жони, руҳи, қалбида нимадир «касал»лангани-ю, қандай воситалар орқали тузалиб, соғайиб кетгани билан астойдил қизиқмайди. Тўғрироғи, қаҳрамоннинг барча хатти-ҳаракатлари ҳақида ахборот беришдан нарига ўтмайди.

«Дашт»даги Тельман оқибатда муаллифнинг фикрлари, мулоҳазалари, ҳукм-хулосаларини тасдиқловчи восита вазифасини ўтайди, холос.

«Томчи»даги Собир ҳақида ҳам худди шундай мулоҳазаларни билдириш мумкин. Бу қаҳрамонни муаллиф «жиловлаб» олиб, хоҳлаган ишини амалга оширтиради, истаган фикрини изҳор эттиради, ҳар қандай «буйруғи»ни бажартирадики, бу ҳол қиссанинг бошидан то охиригача яққол сезилиб туради. Қаҳрамон ўзининг чўлдаги биринчи қадами тўғрисида шундай гапиради: «Чўлга келган биринчи куним! Июнь. Якшанба. Ҳеч унутаолмайман ўша кунни! Жазирама иссиқ чор-атрофни тандирдек қиздирган... Менга «ўртадаги палаткада турасиз» дейишди. Ишим енгил кўчиб, тезгина жойлашиб олганимдан ўзимда йўқ хурсанд бўлдим. Кўрпа-ёстиқни ёйдим-да, оёғимни чўзганча керишиб, иссиқ ҳаводан энтикиб нафас олдим. Юзимни қиздириб, бошимни қисаётган ҳарорат ҳам кўнглимга ёқиб тушаётган эди».

Хўш, Собир ўзи яхши кўрган даштда қандай ишларни амалга оширади? Муаллифнинг тасвирига кўра, у келган куниёқ Аливой деган безори, ишёқмас йигит билан бирга араққа тўйиб, обдан маст бўлади, эртасига берилган вазифани уддалай олмайди, боши оғриб, ўзини қўярга жой тополмай юради, пировардида ўша безори, шахс билан ёқалашиб, уни енгади. Бу воқеаларни барча тафсилотлари билан тавсифлашга қиссанинг деярли ярми ажратилган. Қолган ярмида нималар ҳақида сўзланади? Дастлаб қаҳрамон ўз ҳаётида рўй берган қуйидаги ўзгаришни маълум қилади: «Аливой билан опоқ-чапоқ бўлиб кетдим. Сирдош топдим ишқилиб».

Қизиқ, қаҳрамон Аливой ифлос, қабиҳ шахс эканлигини билган, уни енгган эди-ку? Нега энди у билан оғиз-бурун ўпишиб қолди? Ахир, ўзи оқ бўлса, Аливой қора, ўзи иссиқ бўлса, Аливой совуқ, муз, ўзи яхши бўлса, Аливой ёмон эди-ку? Қандай қилиб қарама-қарши қутблар бирлашиб кетди?

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қиссада уқтирилишича, Аливой мажлисларда Собир ёлчитиб ишламаяпти, ҳеч нарсага ярамайди, «бир мирилик иш қўлидан» келмайди, деб танқид қилади ва бу танқиддан қутулиш учун қаҳрамон мухолифига ён босади, ҳатто у билан дўстлашиб кетади. Наҳотки шундай бўлса? Ахир, тўғри одам танқиду дашномлардан қўрқмайди-ку? Собир эса соф, ҳалол, матонатли киши деб таърифланиб унинг Аливойни даф қилгани айтилган эди-ку?

Асарда ўт билан сувдай бир-бирларидан фарқ қилиб турган бу йигитларнинг бирлашиб, иттифоқ бўлиб кетиши етарли даражада исботланмаган. Собирнинг Аливой билан бирга бўлиб, берилган топшириқларни сидқидилдан бажармагани, унинг ялқовлик, ишёқмасликни авж олдириб, яхши ишчилардан ажралиб қолгани ҳам ҳаққоний тасвирланмайди. Пировардида қурилишда Ақида деган ҳурилиқо пайдо бўлади-ю, уни Собир севиб қолади, янги ошиқ-маъшуқлар бир жойда ишлашади ва бу қаҳрамон номидан қуйидагича изоҳланади: «Ақида мени кузатиб турарди, унинг қошлари қовоғининг устига миниб олган, бир-бирига яқинлашиб қолган эди. Мен шафқат тўкилган жойга етмай, харининг оғирини тобора кўпроқ сеза бошладим. Хари қадам сайин зилдек оғирлашиб, елкамдан босарди... Қувватим етмай қолаётир... Йўқ, харининг залвари босиб кетди. Ён томонга гандираклаб кетдим». Оқибатда Собир жароҳатланади ва касалхонага тушади. Тузалиб чиққандан кейин шофёрликка ўтади, аммо машина тасодифан унқир-чўнқирдан ўтолмасдан қийшайиб қолади, ишдан чиқади ва ёзувчи қаҳрамоннинг ҳар бир қадамини барча тафсилотлари билан баён қилиб, эринмай тавсифлайди. Аммо буларнинг барчаси қанчалик эҳтирос, самимият билан тасвирланмасин, бари бир Собирнинг руҳий дунёсида рўй берган ўзгаришлар етарли даражада кўрсатилган деб бўлмайди. Қисса хотимасида Собирнинг безори, ярамас шахслар даврасидан чиқиб, ҳалол ишчилар сафига қўшилгани, Аливой билан ҳамтовоғи эса жиноят устида қўлга тушиб қамалгани, Ақиданинг қаҳрамонга кўнгил қўйиб, у билан ҳаётда бахт сари илгарилаб боришга тайёр тургани қайд этилади ва пировардида ижобий персонажлардан бири Собирга шундай деб мурожаат қилади: «Сен энди бир вақтлар одамлардан ажралиб қолган Собир эмассан-ку. Энди сенинг чинакам дўстларинг, маслаҳатдошларинг бор. Ха, ука, сен томчи бўлиб денгизга интилдинг. Тўғри, кўпдан бир четлашдингми, яна қайтиш учун, бошқаларни ишонтириш учун кўп меҳнат сарфлаш керак. Аммо сен ана шундан чўчимадинг. Сен кўпга интилдинг, энди йўлинг кенг, энди адашмайсан...».

Бу сўзларни Собирга қурилишдаги бригадир Турсунбой ака айтаяпти, дейилади қиссада, лекин аслида улар ёзувчининг гаплари эканлиги шундоққина сезилиб туради. Йўқ, муаллиф оддий ишчи, тажрибали мутахассис, яхши одам деб таърифлаган Турсунбой аканинг шундай фикрларни худди шу тахлитда айтганига китобхоннинг ишонгиси келмайди.

Қаҳрамоннинг бу тарзда кечаю кундуз фақат меҳнатни ўйлаб, ҳатто севгилисини ҳам инсонийлиги, қалб ҳарорати билан эмас, балки меҳнати билан мафтун этиш тўғрисида мулоҳаза юритишига хайрихоҳлик билдириш қийин. Чунки инсон фақат меҳнат билангина тирик эмас. У кимларнидир севади, нималардандир нафратланади, ҳаяжонланади, ғам чекади, қувонади, қурашади ва ҳоказо. Ёзувчи инсон ҳаётининг барча мураккаб қирраларини ижтимоий-маънавий тараққиётнинг жуда муҳим, долзарб муаммоларига жипс боғлаган ҳолда чуқур ёритиши керак. Айни чоқда шуниси аёнки, ҳар бир шахс характери, тақдиридаги хилма-хил ўзгаришларни таъминловчи жуда кўп омиллар ичида меҳнат муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, «Дашт», «Томчи», «Яхшиларга ёндошдим» ва «Қайтиш» қиссаларидаги қаҳрамонларнинг ҳар хил қусурлардан қутулишида меҳнатнинг ҳал қилувчи восита сифатида талқин этилиши табиий ва қонуниийдир. Масала шундаки, реал ҳаётдаги Собир, Тельман, Шавкатлар ўз ихтиёрлари билан чўлу саҳролардаги қурилишлар, пахтазорларда мардонавор меҳнат қилиш даражасига етгунларича жуда кўп машаққатлар, қийинчиликлар, тўсиқларни бошларидан кечирганлар, ўзлари билан ўзлари ҳам, ўзгалар билан ҳам узлуксиз равишда муттасил олишганлар, курашганлар, тўқнашганларки, «Дашт», «Томчи», «Яхшиларга ёндошдим» қиссаларида мана шундай тўқнашувлар, олишувлар, курашлар бир-бирларига чамбарчас боғлиқ ҳолда олиниб, ҳозирги замон равнақи, маънавий-ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан чуқур ёритилмайди. Бунинг ўрнига ёш ёзувчиларимиз ўз қарамонларини фақат меҳнат қилиб, фақат меҳнат ҳақида ўйлашга, қандай айбу гуноҳлари, хато-ю, нуқсонлари бўлса, барчасини фақат пешона тери билан ювишга даъват этиб, уларнинг ўзига хос характери, дунёқараши, эътиқоди билан яшайдиган, нафас оладиган тирик, жонли шахслар сифатида гавдалантириш устида жиддий бош қотирмаганлар. «Қайтиш»да эса Ғаффор Ҳотамов ўз қаҳрамонларини бир қанча ўринларда реал шахслар сифатида кўрсатишга эришади, лекин уларнинг фожиасини барча мураккабликлари, зиддиятлари билан чуқур тадқиқ этмайди. «Томчи», «Дашт», «Яхшиларга ёндошдим» қиссаларида кўпроқ очеркчи журналистнинг услубини кўрамиз, фақат баъзи саҳифаларда қаҳрамонлар характерларининг баъзи қирралари, хусусиятларини учратамиз, холос. Шунинг учун уларнинг муаллифларидан ҳаёт муаммоларини санъаткорона тадқиқ этиб, тирик, жонли қаҳрамонларни яратиш талаб қилинадики, бусиз чинакам ижодий муваффақиятни қўлга киритиш мумкин эмас. Ёзувчилик дарди, санъаткорлик ташвиши янги, оригинал услуб яратиш, янги оригинал образлар, характерлар орқали замондошларимизнинг маънавий-руҳий дунёсини бойитиш, уларнинг онгу тафаккурини ўзгартириш, битмас-туганмас завқ-шавқ, салмоқли сабоқ беришдан иборатки, бу талаб тажрибали, машҳур истеъдод соҳибларига ҳам, ёш ижодкорларга ҳам баравар тааллуқлидир.

www.ziyouz.com kutubxonasi